

Karel Rychtařík: Sociologie na cestách poznání

Praha, Academia 1978, 276 s.

V určitých okamžicích rozvoje každé vědy se objevuje naléhavá potřeba zamyslet se nad obecnějšími metodologickými a teoretickými otázkami, provést jistou syntézu, shrnout dosavadní výsledky, poukázat na otevřené problémy a naznačit cestu dalšího vývoje. Zdá se, že právě v takovém okamžiku se dnes ocitáme v oblasti rozvoje marxistické sociologie, a to nejen u nás, ale i v rámci celého společenství těch socialistických zemí, kde je tato disciplína intenzivně pěstována.

Dilším příspěvkem ke splnění tohoto náročného úkolu je nová kniha Karla Rychtaříka *Sociologie na cestách poznání*. Autor, jak sám v předmluvě píše, se v ní pokusil „o určitý systematizující výklad prvé, nejnižší roviny sociologického poznání, kterou představuje empirický sociologický výzkum“ (s. 7).

Soustředění pozornosti právě na tuto oblast sociologické práce považuji v kontextu současného rozvoje marxistické sociologie u nás i v ostatních socialistických zemích za zcela oprávněné a potřebné. Jde totiž stále o to, aby se sociologie rozvíjená na marxistických principech vyvarovala právě v rovině empirických výzkumů těch zásadních nedostatků, jimiž trpí sociologie buržoazní. Ujasňovat si marxistické principy empirických sociologických výzkumů je o to naléhavější, že zde — až na některé, byť i významné výjimky — neexistuje dlouhodobější tradice, na kterou by bylo možné i dnes navazovat. Právě v této oblasti byl vliv empirických metod a technik buržoazní sociologie v určitém období (například u nás, ale třeba i v Polsku) velmi silný a jeho recidivy, byť v jiné podobě, nelze ani dnes zcela vyloučit.

Karel Rychtařík má ke splnění úkolu, který si ve své knize vytyčil, dobré předpoklady. Nechybí mu vlastní, zcela konkrétní a v dobrém slova smyslu profesionální zkušenosti s empirickými výzkumy různých stránek naší společnosti, a současně nelze pochybovat ani o jeho hluboké a rozsáhlé fundovanosti v oblasti marxistické sociologické teorie (patří k našim nejpilnějším a nejpłodnějším soudobým sociologům). To mu umožňuje, aby objektivně, bez nihilistického zatracování zhodnotil místo empirického výzkumu v systému soudobé marxistické sociologie a zároveň na druhé straně upozornil, jak snadno může tato stránka sociologického zkoumání zplanět, není-li zobecňována, vedena a korigována marxistickými teoretickými principy.

Dobrym východiskem a inspiračním zdrojem vlastních úvah byla autorovi hluboká znalost zahraniční marxistické, zejména však sovětské sociologické literatury vztahující se ke zpracovávanému tématu.

Konečně nelze přejít ani Rychtaříkův způsob výkladu, který je přehledný, logický a velmi srozumitelný a který se na některých místech nebojí použít i výstižné metafory, jež svědčí i o autorově literárním nadání. Nikoli náhodou se zde projevily autorovy dovednosti, jež si osvojil při své bohaté publicistické činnosti.

Kromě předmluvy a seznamu literatury obsahuje kniha devět relativně samostatných kapitol, jež však zároveň tvoří určitý uzavřený tematický celek. Některé z nich, jak autor uvádí, „byly ve značně zkrácené verzi publikovány v Sociologickém časopisu ČSAV a v časopisu Sociológia SAV“ (s. 8).

První kapitola se zabývá *vztahem empirie a teorie v sociologii*, druhá kritizuje *metodologickou jednostrannost empirismu*, pokouší se o nástin *hierarchie metodologické obecnosti* a zvláštní pozornost věnuje problematice *oborových sociologických disciplín*. Na *historické, třídně ideologické, logickognoseologické a přírodovědecké zdroje buržoazní sociologie vůbec a empirismu zvlášť* se zaměřují kapitoly třetí, čtvrtá a pátá, přičemž v páté kapitole je hlubší pozornost věnována rovněž závažné problematice *experimentu v sociologii* a svrchovaně aktuální otázce procesu *matematizace sociologie*. Šestá kapitola se zabývá *vztahem empirického a teoretického poznání* v marxistické sociologii, sedmá analyzuje *sociální výzkumy K. Marxe a B. Engelse*, reprezentované *Všeobecnou dělnickou statistikou, Dělnickou anketou a Postavením dělnické třídy v Anglii*. Osmá kapitola je věnována *empirickému sociologickému výzkumu* jako první etapě sociologického poznání. Rozsáhlá závěrečná kapitola rozebírá čtyři základní funkce marxistické sociologie, tj. *funkci deskriptivně poznávací, sociotechnickou, teoretickou a ideologickou*.

Při řešení všech otázek, naznačených obsahem i názvy jednotlivých kapitol, usi-

luje autor o marxistický přístup. Jak sám, inspirován sovětským autorem V. J. Kozlovským, uvádí, je přesvědčen, že existují nejméně čtyři základní principy metodologie historického materialismu, které jsou platné pro kteroukoli humanitní vědu. Právě tyto principy se snaží v celé své práci také uplatnit. Je to především princip objektivního, materialistického přístupu ke společnosti, za druhé pojetí společnosti jako objektivního systému, v němž základem společenského života jsou výrobní vztahy, za třetí princip konkrétně historického přístupu, a konečně za čtvrté třídní přístup k sociálnímu životu. Právě ten považuje autor za základní metodologickou direktivu, za nejdůležitější postulát leninského přístupu ke společenským procesům a jevům. Je to zřejmé ze všech kapitol knihy.

Ve struktuře obsahu Rychtaříkovy studie lze podle mého názoru rozeznat čtyři roviny poznatků a úvah. První rovinou jsou dnes už nesporné marxistické teoretické a metodologické teze týkající se empirického sociologického výzkumu a jeho vztahu k obecné marxistické teorii, které autor systemizuje a pokouší se o jejich ucelený výklad. V této rovině se kniha svým charakterem nejvíce blíží učebnici, o jejíž potřebě se K. Rychtařík zmiňuje v předmluvě. Druhou rovinou jsou některé, převážně metodologické teze a direktivy, které sice slovně všichni, kteří se hlásíme k marxismu, uznáváme, ale jejichž praktická realizace je někdy tomuto slovnímu přihlášení se vzdálená. Autor je jednak připomíná, jednak se je snaží ve svém výkladu uplatnit. Třetí rovinou jsou určité originální postřehy, vycházející z marxistických pozic, jež však mohou být považovány za diskusní a o nichž autor výslovně prohlašuje, že by byl rád a že by bylo pro další rozvoj naší sociologie potřebné, kdyby diskusi skutečně vyvolaly. Konečně ve čtvrté rovině svých úvah K. Rychtařík upozorňuje na některé otázky, které doposud v rámci marxistické sociologie uspokojivě vyřešeny nejsou a na něž by bylo třeba se v badatelské práci zaměřit.

Jako recenzent bych si chtěl stručně povšimnout druhé, třetí a čtvrté roviny autorových úvah, neboť ty jsou z pochopitelných důvodů z metodologického a teoretického hlediska nejpodnětější.

Pokud jde o druhou rovinu, oceňuji především Rychtaříkovo úsilí o vpravdě dialektický přístup k celému dědictví buržoazní sociologie. V podtextu všech autorových oprávněných kritik na adresu jejího jednostranného empirismu, respektive na druhé straně na adresu spekulativnosti její „velké teorie“, lze vyčíst marxisticko-leninskou zásadu, že v pravém slova smyslu budou tyto přístupy překonány teprve tehdy, podaří-li se nám vyvodit z nich pro sebe patřičná poučení a maximálně využít racionálního jádra, které obsahují.

V duchu leninských principů kritiky není pro K. Rychtaříka veškerá nemarxistická sociologie pouhým nesmyslem, ale jednostranným zkrácením určitých stránek objektu, kterým se zabývá. Proto například na s. 16 v souvislosti s kritikou pojmového formalismu na straně jedné a úzké empirické tendence na straně druhé píše: „To ale vůbec neznamená, že toto období rozvoje buržoazní sociologie můžeme velkoryse přehlédnout, že pro nás není poučné a například v mnoha vytyčených, neřešených nebo neadekvátně řešených otázkách zajímavé a svým způsobem cenné.“ Podobně na s. 23 uvádí, že přes své zásadní nedostatky „empirismus byl a je jednou z cest přibližování se ke společenské skutečnosti“. Obdobné myšlenky můžeme ve výrazné podobě najít i na s. 21, 52, 96 (v souvislosti s hodnocením sociálního experimentu v pojetí buržoazní sociologie) a 251.

V úzké souvislosti s touto tematikou je i další správná autorova myšlenka, že „každá společenská třída si prostřednictvím svých ideologů vytváří svou vlastní historicky podmíněnou ideologii. Její vývoj je sociálně podmíněn (podobně jako rozvoj sociologického poznání) a je vždy v určité vzdálenosti od objektivní pravdy. Ani tuto skutečnost nelze přehlížet, nechceme-li se dostat k tomu, že ideologické koncepte budou posuzovány jako černobílá mozaika pravd a lží“ (s. 249).

Celou knihou prolíná zásada, vyslovená autorem na s. 11, že „subjektivní snaha hlásit se k marxismu jako proklamativní deklarace určitých principů nic neznamená tam, kde se zapomíná na uplatnění těchto principů, kde se přehlíží potřeba a význam jejich promítnutí do řešení aktuálních úkolů společenskovedního poznání“.

Velmi cenné jsou rovněž autorovy postřehy týkající se dialektického vztahu empirického výzkumu a obecné sociální teorie. Tato myšlenka je vyjádřena zejména na s. 78 natolik pregnančně, že považuji za nutné opět citovat: „Uznání dialektiky faktu nás, marxisty, vede k neustálému prověřování jak teorie, tak i faktu samotného. Dialektika faktu nesnáší žádnou z fetišizujících krajností. Tak jako odmítáme koncepci, v nichž je jedinou pravdou empiricky verifikovatelné, nemůžeme připouštět ani zjednodušení, v nichž se oceňuje význam faktického materiálu jen pokud, pokud potvrzuje to, co bylo předem stanoveno.“

K. Rychtařík v intencích známých výroků K. Marxe a B. Engelse ukazuje, jak ošidnou hodnotu mohou mít poznávací výsledky tzv. zdravého rozumu, který často díky své povrchnosti nevidí žádné problémy tam, kde ve skutečnosti v hlubších strukturách sociální reality takové problémy dozrávají. Neznamená to, že chce úplně popřít poznávací možnosti tohoto tzv. běžného, každodenního, bezprostředního poznání. Jde mu však o to, „aby v každodenní praxi, zejména řídicích orgánů společnosti, nebylo toto bezprostřední poznání povýšeno na jediné, nebo dokonce zcela nesporné poznání“ (s. 213).

Úvahy o tom, jakými způsoby může být upravován a měněn informační tok, jež na tuto myšlenku navazují, jsou zvláště instruktivní a domnívám se, že zejména pro práci řídicích struktur nikoli zanedbatelné.

Všechny tyto autorovy reflexe svědčí o jednom: marxisticko-leninská sociologie může být pro praxi naší socialistické společnosti důležitou disciplínou. Jde však o to, aby její poznatky byly opravdu spolehlivé, aby si svými praktickými výsledky získala důvěru řídicích struktur, a na druhé straně aby se v širším povědomí společnosti podařilo probojovat názor, že sociologie může k řadě otázek společenského života říci mnoho cenného. V této souvislosti K. Rychtařík konstatuje, že „zatímco ve výrobě vyzkoušíme každou novou přísadu nejprve laboratorně, zatímco většina nových technologických opatření před svým zavedením prochází nejednou experimentální prověrkou, na mnoha úsecích našeho společenského života někdy neváháme zasahovat do sfér sociální problematiky tak říkajíc ‚naslepo‘. Tato ‚lehkomyslnost‘ často vyplývá z představy, že v sociálních otázkách může být specialistou téměř každý“ (s. 233).

Marxisticko-leninská sociologie bude schopna plnit své úkoly, bude-li mít mj. sebekritický vztah vůči vlastním poznatkům, bude-li, jak píše autor, „prověřovat . . . existující systém pojmů a ve výchozích principech vlastně celý svůj teoretický systém výkladu sociálního světa lidí“ (s. 144), bude-li „upřeshňovat, korigovat, dopracovávat, rozšiřovat nebo i propracovávat nové metody společenského poznání, hledat a uplatňovat spojení přístupů a technik terénního sběru informací, se kterými se pracuje v jiných oborech, atd.“ (s. 205).

Jak jsem již napsal, autorovy myšlenky, které tvoří druhou rovinu jeho úvah, nejsou vlastně něčím zcela novým. Všichni se k nim tak či onak hlásíme. Protože však v naší teoretické práci ani v našem praktickém životě nejsou vždy uplatňovány, není zbytečné se k nim vracet a připomínat je.

Přecházím k třetí rovině autorových úvah, v níž zaujímá stanovisko k některým diskusním otázkám marxistické sociologie, jež mají vztah k tematice knihy. Zatímco ve většině řešení, která ve své studii K. Rychtařík předkládá, se s jeho pojetím ztotožňuji, nemohu totéž napsat o jeho používání, byť, jak sám píše, s vědomím jisté nepřesnosti, termínu oborové sociologické disciplíny jako určitého synonyma pojmu teorie středního dosahu. Nejde o to, že bych nesouhlasil s nutností rozvíjet tyto disciplíny a budovat i jejich teorii. To je zcela nezbytné a potřebné. Domnívám se však, ostatně v souladu s K. Rychtaříkem, že funkce mertonovského termínu teorie středního dosahu je velmi rozdílná od záměrů, které sledujeme v oblasti marxisticky pěstovaných oborových sociologických disciplín. Proto i samotné jeho používání v rámci marxistické sociologie nepovažuji za příliš šťastné. K této otázce se však zřejmě budeme muset ještě vracet.

Velmi podnětná je čtvrtá rovina Rychtaříkových úvah, tj. všechna ta místa jeho knihy, kde naznačuje, které otázky nejnižší úrovně sociologického poznání čekají v rámci marxistické sociologie na svoje řešení. Je známou skutečností, že přínosem teoretických reflexí nejsou vždy pouze odpovědi na určité otázky, ale mnohdy i samo jejich vytyčení. V této souvislosti autor upozorňuje na „nedostatečné zpracování problematiky pojetí faktu jako smyslového a racionálního, empirického a logického poznání“ a na „bílá místa i tam, kde jde o sepětí otázek pojetí faktu a praxe v procesu poznání“ (s. 71). Dále je to „komplex složitě problematiky“ použití matematiky v marxistické sociologii (s. 119), „otázka, jak klasikové marxismu přistupovali ke sběru faktografického materiálu, jaký význam připisovali této problematice a o jaké teoretické předpoklady se opírali“ (s. 121), „problematika vztahu teorie a empirie“ (s. 130) a „odhalování existujících sociálních problémů“ (s. 207). Specifikace těchto otázek je pro další práci a pro kontinuitu sociologického poznání velmi významná.

Nová kniha K. Rychtaříka má ve svém celku velmi dobrou teoretickou i metodologickou úroveň. Jako každá studie má pochopitelně místa myšlenkově hlubší i místa, jež by mohla být ještě více propracována. O která z nich jde, to si asi nejlépe uvědomuje autor sám. Podle mého názoru by si mnohem podrobnější zpracování zasloužila podkapitola nazvaná *Specifičnost společenského poznání*, kde je pro-

blematika pouze naznačena. Jistou deklarativností trpí podle mého mínění závěrečná podkapitola, kde se autor zabývá ideologickou funkcí marxistické sociologie. Zde by zřejmě prospělo i určité zhuštění textu. Je škoda, že do knihy se vloudily chyby, které na některých místech zkreslují obsah výpovědi. Chyby jsou i ve jménech autorů, názvech knih a míst vydání.

Závěrem je příjemné konstatovat, že K. Rychtařík i svou novou knihou potvrdil, že sociologie pro něj není jednou ze snadných cest společenského vzestupu, že se nespolehá na sílu svého hlasu, ale na věcné argumenty, že dokáže skromě přiznat, kde ještě vidí slabiny své práce, že vyzývá k diskusí a je ochoten přijmout kritiku. I když čtenář knihy s ním nemusí vždy a ve všem souhlasit, jeden základní rys mu nemůže upřít: Jde mu o věc; o rozvoj marxisticko-leninské sociologie, o níž je přesvědčen, že je cenným a nenahraditelným nástrojem řešení praktických problémů naší společnosti. Ano, i bez sociologie to jistě jde, ale jde to hůře a pomaleji. Celá teoretická i publicistická tvorba Karla Rychtaříka, včetně jeho poslední knihy, svědčí o tom, že mu jde o to, aby to šlo lépe a rychleji.

Jan Sedláček

František Charvát, Jiří Linhart, Jiří Večerník: Sociálně třídní struktura Československa

Praha, Horizont 1978, 217 s.

Práce *Sociálně třídní struktura Československa* je zaměřena na analýzu dostupných statistických a sociologických dat. Na tomto základě autoři provádějí exkurs do historie vývoje naší sociálně třídní struktury a srovnávají tento vývoj s některými socialistickými zeměmi. Naznačují i metodologické problémy, které v souvislosti s analýzou a zejména pak s komparací dat o třídně sociální struktuře vznikají.

Knihy je rozdělena do tří kapitol. *Prvá kapitola*, nazvaná *Vývojové rysy třídní struktury kapitalistického Československa*, se zabývá třídně sociálními východisky vzniku předmnichovské republiky. Upozorňuje na historické kořeny rozdílů mezi průmyslově vyspělými českými zeměmi a převážně agrárním Slovenskem a s tím související národnostní otázkou. Uvádí přehlednou tabulku hlavních socioprofesionálních skupin podle odvětví a přehledně zachycuje vývoj socioprofesionální struktury od roku 1900 do roku 1930. Konstatuje rigidnost, tj. uzavřenost sociální struktury tohoto období, která nebyla porušena významněji ani vznikem samostatné republiky.

V této kapitole se autoři zabývají také etapizací vývoje třídní struktury. Rozlišují tři základní etapy: 1. přelom dvacátých let, období třídních zápasů o charakter sociální struktury; 2. dvacátá léta, období prohlubování kapitalistického charakteru sociální struktury; 3. třicátá léta, období rostoucí krize kapitalistické sociálně třídní struktury.

Příkrost sociálních nerovností tohoto období dokumentují majetkovými diferenciemi, rozdíly v příjmech, možnosti zaměstnání a v neposlední řadě i rozdíly v délce pracovní doby. Tyto a další difference se promítaly do rozdílného životního způsobu základních sociálních tříd. Autoři upozorňují rovněž na třídní zaujatost buržoazní sociologie, která se snažila tyto difference zastírat.

Závěr kapitoly je věnován postavení dělnické třídy. Dělnická třída procházela výraznými změnami, které jsou charakterizovány takto: 1. kvalitativní růst dělnické třídy; 2. ubývání zemědělského proletariátu, růst průmyslového dělnictva; 3. ubývání domácího dělnictva; 4. formování vnitrotřídně i mezigeneračně stabilního jádra dělnické třídy; 5. vytváření silnějších městských dělnických koncentrací.

Druhá kapitola, *Dynamika sociální struktury Československa v období budování socialismu*, je nejrozsáhlejší a představuje těžiště celé práce. V první části, nazvané *Hlavní vývojové etapy*, je vykreslena revoluční přeměna třídně sociální struktury, při níž během krátké doby zaniká kapitalistická forma její reprodukce. Likvidace vykořisťovatelských tříd v padesátých letech se uskutečňuje pod vedením dělnické třídy. Současně dochází k přeměně inteligence a probíhá proces socializace zemědělství. Jedním z hlavních úkolů tohoto období je řešení rovnoměrné industrializace země, zejména pak industrializace převážně agrárního Slovenska. Argumentací dokresluje vývojová řada třídně sociálního složení ekonomicky aktivní populace.

Zajímavá je metoda měření dynamiky vývoje třídně sociální struktury, tj. postížení tempa sbližování třídně sociální struktury českých zemí a Slovenska v důsledku cílevědomé ekonomické politiky. Tato část práce obsahuje i kritiku nesprávného hodnocení vývoje třídně sociální struktury, které bylo prosazováno počátkem šedesátých let. Přecenění dosaženého vývojového stupně bylo jednou z příčin hluboké společenské a politické krize, do níž se československá společnost do-